

FRA BORISLAV PANDŽIĆ

(1910.-1945.)

Fra Borislav Pandžić je gotovo čitavi svoj svećenički život proveo na Širokom Brijegu, i to vezan za slavnu širokobriješku gimnaziju. I on je jedan od dvanaestorice hercegovačkih franjevaca koje su partizani brutalno ubili prilikom osvajanja Širokog Brijega 7. veljače 1945.

Jedan je iz plejade franjevaca iz Drinovaca s prezimenom Pandžić: najstariji je bio fra Ante iz davnoga 18. stoljeća († 1754. godine), potom slijede: fra Leo Pandžić (1866.-1898.), dr. fra Krešimir Pandžić (1892.-1945.), fra Placid Pandžić (1895.-1965.), fra Kruno Pandžić (1912.-1965.) i najdugovječniji među njima dr. fra Bazilije Pandžić (1918.-2019.), kao i brat laik fra Nikola Pandžić (1921.-2004.) - dakle osmorica. Ako bismo tome pridodali i četvoricu drinovačkih Glavaša, a to je isto pleme, jer su Pandžići nastali od Glavaša, onda bi se broj popeo na 12 hercegovačkih franjevaca: fra Anđeo Glavaš (1740.-1786.), fra Radoslav Glavaš st. (1867.-1913.), fra Valentin Glavaš (1873.-1906.) i dr. fra Radoslav Glavaš ml. (1909.-1945.).¹ Iz toga je jasno da je riječ o pobožnom i Crkvi bliskom plemenu Glavaša - Pandžića. Osim fra Borislava partizani su ubili i fra Krešimira Pandžića, bivšeg provincijala i aktualnog ravnatelja Gimnazije, kao i fra Radoslava Glavaša ml., obojicu doktora znanosti.

Djetinjstvo i školovanje

Rodio se u Drinovcima 7. siječnja 1910. od roditelja Jure i Janje rođ. Čulina, te kršten istoga dana u župnoj crkvi sv. Mihovila Arkandela u Drinovcima. Kum na krštenju bio mu je Juriša Pandžić iz mjesta, a krstio ga je fra Vjenceslav Ba-

1 Robert JOLIĆ, *Leksikon hercegovačkih franjevaca*, II. izd., Mostar, 2023., str. 148-152, 318-323.

šić. Krsno mu je ime bilo Ljubo. Krizman je u Drinovcima 16. listopada 1918. Sakrament krizme podijelio je biskup fra Alojzije Mišić, a krizmani kum bio mu je Ivan Glavaš.² Njegov stric bio je dr. fra Krešimir Pandžić, profesor, ravnatelj gimnazije na Širokom Brijegu i provincijal, a sin od drugoga strica bio je dr. fra Bazilije Pandžić.

Pučku školu, koja je u ono vrijeme trajala četiri godine, Ljubo je završio u rodnim Drinovcima. O tome postoje i neki sačuvani podatci iz dnevnika. Danas te podatke i nije baš zgodno dešifrirati, ali čine da su mu ocjene bile dobar (3) i još više vrlo dobar (2).³ Potom Ljubo odlazi u gimnaziju na Široki Brijeg, gdje se u ljeto 1922. upisuje u prvi razred. Tu je već predavao njegov stric fra Krešimir, koji je sljedeće godine (1923.) položio doktorat i nastavio predavati u gimnaziji - sve dok 1940. nije izabran za provincijala hercegovačkih franjevaca. Od 1943. godine do smrti opet je profesor na Širokom Brijegu. Ubili su ga partizani u Mostarskom Gracu, kamo se bio sklonio zbog borbi, 8. veljače 1945.⁴

O školovanju Ljube Pandžića u gimnaziji nisam našao puno podataka. U šk. 1927./28. godini nalazimo ga u 5. razredu gimnazije. U razredu je bilo 18 učenika, a razrednik je bio dr. fra Marijan Zubac. Ljubo je bio osrednji učenik: vjeronauk, hrvatski, grčki i zemljopis imao je 4, a sve ostalo 3 (latinski, francuski, povijest, matematika, prirodopis). Nije izostao ni jedan jedini sat iz škole. Ljubo je uskoro po svršetku 5. razreda prekinuo školovanje na godinu dana jer je stupio u novicijat na Humcu; malo neobično, jer su se uglavnom oblačili sjemeništarci po svršetku 6. razreda. Svakako, kad se vratio na Široki Brijeg, više nije bio Ljubo, nego fra Borislav Pandžić. Šesti razred polagali su po svršetku novicijata, makar nisu redovito pohađali nastavu; fra Borislav tijekom četiri dana u rujnu 1929. U šk. 1929./30. godini fra Borislav je završio 7. razred. Bio je propao iz nekog predmeta (možda iz latinskoga kod strica fra Krešimira?), pa je taj predmet položio na popravnom ispitu u rujnu 1930. Osmi razred završio je u šk. 1930./31. godini. Prošao je vrlo dobrim uspjehom. Potom je uslijedilo polaganje velike mature. Bilo je to u lipnju 1931. godine. Nakon položenog pismenog ispita pripušten je usmenom dijelu ispita, koji je položio vrlo dobrim uspjehom. Iz njegove generacije usmenog su ispita bili oslobođeni fra Pio Nuić i fra Rufin Šilić, a usmeni su dio odličnim uspjehom položili fra Celestin Marić i fra Gracijan Raspudić.⁵ Tako je fra Borislav Pandžić gimnaziju završio u ljeto 1931. godine vrlo dobrim uspjehom.

2 Arhiv župe Drinovci: Matica krštenih, sv. II, str. 73, br. 9; Matica krizmanih, sv. I, str. 87, br. 20.

3 Arhiv Vicepostulature: dvije kopije iz školskog dnevnika iz šk. godina 1920./21. i 1921./22.

4 Robert JOLIĆ, *Leksikon hercegovačkih franjevaca*, II. izd., str. 320-321.

5 Ante MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu*, sv. II, Mostar, 2011., str. 274, 354-355, 411, 459, 480, 486-487.

Potom je upisao filozofsko-teološki studij na Franjevačkoj bogosloviji u Mostaru. U međuvremenu je služio starojugoslavensku vojsku u Savskoj bolničkoj cesti u Zagrebu od 2. svibnja do 2. studenoga 1934.⁶

Bogoslovni studij

Prvi semestar na filozofsko-teološkom učilištu hercegovačkih franjevaca u Mostaru fra Borislav je upisao u jesen 1931./32. godine. Slušao je i polagao sljedeće predmete: apologetika, povijest Crkve, spekulativna filozofija i hebrejski jezik; iz tri je predmeta dobio ocjenu vrlo dobar (*laudabilis*), a iz filozofije dobar (*bonus*). Iste je predmete slušao i polagao i u ljetnom semestru; sada su sve ocjene *laudabilis*, osim iz apologetike dobar. U zimskom semestru 1932./33. slušao je i polagao sljedeće predmete: Sveto pismo, dogmatska teologija, moralna teologija, kanonsko pravo, povijest Crkve i filozofija. Ocjene su u međuvremenu iz opisnih prešle u brojčane, pa je imao 8, $7\frac{3}{4}$, 7, $8\frac{1}{4}$, $7\frac{3}{4}$ i 7. Bio je dakle osrednji student. U ljetnom semestru isti predmeti; ocjene: $6\frac{1}{2}$, $8\frac{1}{2}$, $7\frac{1}{2}$, $7\frac{1}{2}$, $8\frac{1}{2}$ i 7. U zimskom semestru 1933./34. upisao je sljedeće predmete: Sveto pismo, dogmatska teologija, moralna teologija, kanonsko pravo, pastoralna teologija i moralna filozofija (etika). Ocjene: 8, $8\frac{1}{2}$, 8, 9, 9, 8. Dakle, prilično bolje nego u prošloj godini. U ljetnom semestru isti predmeti, samo namjesto etike povijest filozofije. Ocjene: $7\frac{3}{4}$, $8\frac{1}{4}$, $8\frac{3}{4}$, $8\frac{3}{4}$, $8\frac{1}{2}$. U akad. 1934./35. godini nema podataka o njemu u *Liber classificationum* Franjevačke bogoslovije u Mostaru.⁷ U međuvremenu je, po povratku s vojne službe, 11. studenog 1934. bio zaređen za svećenika. Tek u ljetnom semestru 1935./36. upisano je kako je fra Borislav naknadno polagao ispite iz pet predmeta: Sveto pismo, dogmatska teologija, moralna teologija, kanonsko pravo i liturgija. Iz svih predmeta dobio je ocjenu 9. Ispite je polagao 28. veljače 1938.⁸ On sam u svome Osobniku ispunjenom 18. travnja 1944. navodi da je bogoslovni studij završio u Mostaru od 1931. do 1936. godine, te da je “broj absolutoria 40. od 5. II. 1938.”⁹

Razlog ovome čudnom načinu polaganja ispita ležao je u fra Borislavovu zdravlju. O tome ima nekoliko vijesti u Arhivu Provincije. Najprije vijest da je od 11. srpnja do 31. kolovoza 1931. ležao u Državnoj bolnici u Sarajevu (trošak: 52 dana po 30 dinara = 1560 dinara). Fra Borislav se uskoro javio s Humca pismom provincijalu. Navodi da je sada bolje, te se nada da će moći nastaviti školu. “Ako ću ove godine

6 Arhiv Provincije: Osobnik, I. b, f. 218.

7 Arhiv Provincije: Liber classificationum... ab anno 1895, str. 58, 60, 62, 64, 66, 68, 70.

8 Arhiv Provincije: Liber classificationum... ab anno 1895, str. 79.

9 Arhiv Provincije: Osobnik, I. b, f. 218.

ići u školu, meni se čini bolje da mnogo ne izostajem, a Vi možete odrediti kako hoćete, ja sam zadovoljan.“¹⁰

Kad je već po svećeničkom ređenju bio u zimu ili proljeće 1935. godine određen privremeno za Posušje, uskoro se opet razbolio. O tome je 30. travnja 1935. provincijala obavijestio župnik fra Pavo Šimović. Navodi da je fra Borislav već nekoliko dana u krevetu i da je liječnik preporučio da se premjesti u Mostar zato što će često morati ići na pregled liječniku.¹¹ Istoga dana provincijalu je pisao i drinovački župnik fra Nikola Ivanković. Saznao je da je fra Borislav određen za Drinovce, valjda na oporavak. Stoga pita, o kakvoj je bolesti riječ? Da nije tuberkuloza (sušica)? Navodi dalje kako su posljednje dvije godine u Drinovicima bile najsiromašnije po urodu u povijesti i da će mu teško biti uzdržavati jednog bolesnika.¹² Prema priznanci za bolničke troškove koja je stigla u Provincijalat 1. lipnja 1935. saznajemo da je fra Borislav opet bio u bolnici.¹³ U dopisu od 12. srpnja 1935. provincijal obavještava župnika u Konjicu fra Božu Bubala da mu šalje na oporavak dvojicu bolesnika: fra Borislava Pandžića i fra Bertu Dragičevića.¹⁴ Fra Borislav je u Konjicu ostao malo više od mjesec dana, što saznajemo iz dopisa župnika fra Bože od 22. kolovoza, u kojem traži da mu Provincijalat podmiri troškove boravka navedene dvojice bolesnika.¹⁵

Istodobno je provincijal tražio obedijenciju i druge potrebne dokumente za fra Borislavovo putovanje i nastavak studija u Freiburgu, Njemačka.¹⁶ Fra Borislav je doista u listopadu ili studenome 1935. otišao u Freiburg na studij, što saznajemo iz nekih sačuvanih dopisa. Tako je provincijal 9. veljače 1936. naložio komisaru u Chicagu da pošalje novca fra Rufinu Šiliću u Breslau i fra Borislavu Pandžiću u Freiburg. Komisar fra David Zrno već je 25. veljače 1936. obavijestio da im je poslao novac.¹⁷ Istodobno je provincijal pisao gvardijanu u Freiburg da pripazi na fra Borislava u bolesti, na što je gvardijan 13. veljače javio da mu se zdravlje popravlja.¹⁸ U dopisu fra Borislavu od 9. veljače 1936. provincijal je izrazio zabrinutost za njegovo zdravlje, te mu savjetovao da se, kad ozdravi, vrati u Hercegovinu.¹⁹ Nisam pronašao podatak kad se fra Borislav vratio u Hercegovinu; vjerojatno u proljeće

10 Arhiv Provincije: SP, sv. 93, ff. 62, 64.

11 Arhiv Provincije: SP, sv. 108, f. 104.

12 Arhiv Provincije: SP, sv. 108, f. 106.

13 Arhiv Provincije: SP, sv. 108, f. 221.

14 Arhiv Provincije: SP, sv. 109, f. 11.

15 Arhiv Provincije: SP, sv. 110, f. 66-67.

16 Dopisi od 19., 21. i 30. kolovoza, te 10., 15. i 23. rujna 1935. (Arhiv Provincije: SP, sv. 110, ff. 46, 52, 91, 175, 240, 280).

17 Arhiv Provincije: SP, sv. 114, ff. 152, 265.

18 Arhiv Provincije: SP, sv. 114, ff. 153, 168.

19 Arhiv Provincije: SP, sv. 114, f. 154.

1936. jer ga u ljeto 1936. godine već nalazimo u Provinciji.²⁰ U svakom slučaju, očito je da fra Borislav zbog bolesti nije uspio ništa studirati u Freiburgu, pa je zato one ispite koji su mu bili ostali polagao na Franjevačkoj bogosloviji u Mostaru tek u veljači 1938., kako je naprijed navedeno. On sam u svom osobniku uopće ne navodi da bi studirao u Freiburgu.

Fra Borislav je početkom listopada 1936. godine s 11 svećenika položio jurisdikcijski ispit pred biskupskim povjerenstvom u Mostaru, te je nakon toga mogao započeti svoj svećenički rad. No, kao što ćemo uskoro vidjeti, u pastoralu je proveo samo kratko vrijeme.

Redovništvo i svećeništvo

U novicijat je Ljubo Pandžić stupio s jedanaesticom kolega 29. lipnja 1928. na Humcu. Habit im je obukao provincijal fra Dominik Mandić, a meštar im je bio fra Eugen Tomić st. Evo kako je završila njegova generacija:

1. Mate Čilić - fra Honorije, umro kao svećenik u Dobrom Selu 1950., nakon zatvora i komunističkih progona;
2. Frano Marić - fra Celestin, umro kao bogoslov u Mostaru 1933.;
3. Mirko Matijević - fra Lucije, otpušten kao bogoslov 1931.;
4. Petar Nuić - fra Vinko, umro kao svećenik u Duvnu 1980.;
5. Petar Nuić - fra Pio, umro kao svećenik u Mostaru 1988.;
6. Ljubo Pandžić - fra Borislav (*Juniperus*), ubili ga partizani na Š. Brijegu 7. veljače 1945.;
7. Franjo Primorac - fra Marijo, istupio 1932.;
8. Grgo Raspudić - fra Gracijan, umro kao svećenik u Chicagu 1989.;
9. Ante Rozić - fra Damjan, isključen iz Reda kao svećenik, umro u Mostaru 1991.;
10. Ivan Rupčić - fra Bonicije, umro u Splitu kao svećenik 1984.;
11. Cvjetko Stojić - fra Drago, umro kao svećenik na Humcu 1986.;
12. Damjan Šilić - fra Rufin, umro kao svećenik u Njemačkoj 1985. godine.²¹

Dakle, od navedene 12-orice dvojica su napustili kao pripravnici (fra Lucije Matijević i fra Marijo Primorac), jedan je kasnije apostatirao kao svećenik (fra Damjan Rozić), jedan je umro kao bogoslov (fra Celestin Marić), a ostali su umrli prirod-

20 Arhiv Provincije: SP, sv. 116, f. 87.

21 Robert JOLIĆ, *Novicijat hercegovačkih franjevaca*, Mostar, 2009., str. 151.

nom smrću kao svećenici i članovi Provincije (fra Honorije Čilić, fra Vinko Nuić, fra Pio Nuić, fra Gracijan Raspudić, fra Bonicije Rupčić, fra Drago Stojić i fra Rufin Šilić); samo su jednoga ubili partizani - i to upravo fra Borislava Pandžića. Doduše, i drugi su dulje ili kraće vrijeme bili proganjeni od komunističkih vlasti i bili u zatvoru, a osobito je fra Honorije Čilić bio proganjan poslije rata, te je od fizičkog i psihičkog maltretiranja preminuo veoma mlad, u 41. godini života.²²

Fra Borislav je položio prve privremene redovničke zavjete na Humcu 3. srpnja 1929. u ruke provincijala fra Dominika Mandića, a svečane zavjete u Mostaru 5. srpnja 1932. u ruke istoga provincijala. Za svećenika ga je zaređio biskup fra Alojzije Mišić u Mostaru 11. studenog 1934.²³

Svećeničke i redovničke službe

Prva i jedina pastoralna služba fra Borislavu je bila kapelanska i katehetska na Humcu. Dekret o premještanju na Humac poslan mu je 19. listopada 1936. Preko ljeta je fra Borislav neko vrijeme proboravio na župi u Drinovcima, vjerojatno na oporavku, moguće i na ispomoći župniku. Biskup Mišić potvrdio je premještanje.²⁴ Fra Borislav je na Humcu ostao samo godinu dana. Provincijal mu je 25. lipnja 1937. naredio da pođe u Međugorje, na zamjenu župniku fra Paški Martincu, dok je ovaj na liječenju u Slanom.²⁵

Dana 14. listopada 1937. fra Borislav je dobio dekret da napusti Humac i preseli se na Široki Brijeg, na službu drugoga prefekta u sjemeništu.²⁶ Na Š. Brijegu će ostati sljedećih gotovo sedam i pol godina, s prekidom od 9 mjeseci kad je bio na Humcu, i tu završiti svoj mladi život. U svom osobniku fra Borislav navodi da je od 1937. do 1940. godine bio i tajnik Gimnazije,²⁷ uz to što je bio drugi prefekt sjemeništaraca. Preskočio je navesti da je zapravo 1939./40. bio pomoćni meštar novaka i *valetudinarius* na Humcu, o čemu će niže biti više riječi.

U rasporedu profesora za šk. 1940./41. godinu nalazimo ga kao profesora vjeronauka na Š. Brijegu. Predavao je vjeronauk 1., 2. i 4. razredu, ukupno 10 sati tjedno. Razlog da su on i fra Bruno Adamčik imenovani suplentima na gimnaziji bilo je premještanje dr. fra Krešimira Pandžića u Mostar (izabran za provincijala) i dr. fra

22 Usp. R. JOLIĆ, *Leksikon hercegovačkih franjevaca*, II. izd., str. 100-101.

23 Arhiv Provincije: Imenik franjevaca, str. 50, br. 444.

24 Arhiv Provincije: SP, sv. 117, ff. 95-97, 99, 140, 205.

25 Arhiv Provincije: SP, sv. 119, f. 335.

26 Arhiv Provincije: SP, sv. 121, f. 63; A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu*, sv. III, str. 109, 213.

27 Arhiv Provincije: Osobnik, I. c, f. 217.

Jerke Mihaljevića u Mostar za profesora na Bogosloviji. I u šk. 1941./42. godini fra Borislav je član profesorskog zbora: predaje vjeronauk 2., 4. i 8. razredu, te je sada “nadstojnik sjemeništa”, dakle prvi prefekt sjemeništaraca. Već 12. studenoga 1941. fra Borislav je napisao pravila i običaje u sjemeništu, te moli provincijala da se tiskaju, što je provincijal uskoro odobrio. Na kraju školske godine fra Borislav je 30. lipnja 1942. Provincijalatu poslao detaljan izvještaj o vladanju sjemeništaraca. U šk. 1942./43. godini fra Borislav je i dalje prefekt sjemeništaraca od 1. do 6. razreda (dakle ne i klerika iz 7. i 8. razreda), a u gimnaziji predaje vjeronauk 6. i 7. razredu, te zemljopis 1. razredu, ukupno 6 sati tjedno. I za tu je godinu 11. lipnja 1943. poslao izvještaj o vladanju sjemeništaraca. Ističe sljedeće: “(...) disciplina i život u sjemeništu nijesu bili, kako je po pravilima propisano. U nekim točkama moralo se odstupiti silom prilika. Ratne poteškoće, duh vremena, vojska u gimnaziji i sjemeništu, slaba hrana, sve je to utjecalo na disciplinu, život i zvanja u sjemeništu. Kod nekih se sjemeništaraca osjeća malodušnost, neodlučnost i nezadovoljstvo. Opet neki ove godine pokazuju malo bolju volju za sveč[enički] stalež, ali više vanjštinom nego srcem. Na pr. svi su ove godine izrazili volju za novicijat. Ako se ne varam, više je to učinak slabih prilika u svijetu nego nutarnje promjene.” Školsku godinu upisao je 71 đak sjemeništarac, a završilo ih je 66. Potom slijedi detaljan opis po razredima.²⁸ Uistinu, od onih koji su obukli habit 1943. godine, šestorica su napustila, a šestoricu su ubili partizani, tako da od te generacije nitko nije postao svećenikom.²⁹

U isto vrijeme su se sastali prefekti sjemeništaraca i đaka-klerika, te 23. lipnja 1943. uputili zamolbu na upravu Provincije, u tri točke: da se ograda koja služi za odmor sjemeništaraca i klerika ustupi isključivo za njihovu uporabu i da po njoj ne pasu krave i ne sijeku se stabla; “da se jedan od prefekata odredi diskretom samostana te bude nadležan za hranu sjemeništaraca koja je nedostatna, jednolična i neukusno pripravljena”; da se konačno nabavi posebna peć i odredi poseban kuhar za sjemeništarce, što je obećano još 1940. godine. Uprava Provincije je na sjednici 6. srpnja 1943. odobrila prve dvije točke, a o peći i kuharu nije donesen nikakav zaključak.³⁰ Vidljiva je iz ovoga velika skrb prefekata đaka i klerika za svoje gojence. To će kasnije posvjedočiti i sami (preživjeli) đaci.

U šk. 1943./44. godini fra Borislav je - zanimljivo - predavao samo zemljopis 1. i 2. razredu, te imao 4 sata tjedno. I nadalje je prvi prefekt sjemeništaraca. No, s početkom školske godine bilo je velikih poteškoća zbog nedostatka hrane, a kasnije je nastava bila prekinuta zbog zaposjednuća zgrada od strane njemačkih postrojbi

28 A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu*, sv. III, str. 270, 271, 276, 289, 291, 317-321, 330, 345-348; navod sa str. 345.

29 R. JOLIĆ, *Novicijat hercegovačkih franjevaca*, str. 160-161.

30 A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu*, sv. III, str. 359.

16. listopada 1943. Ipak je nastava održavana improvizirano, a 15. lipnja 1944. uspješno je održan ispit zrelosti.³¹ Posljednja školska godina, 1944./45., “nikada nije završila - ostala je otvorenom ranom na tijelu Hercegovačke franjevačke provincije Uznesenja BDM”.³² Naime, nastava se zbog zauzetih zgrada od njemačke vojske nije mogla redovito održavati, a sve je pogoršalo približavanje partizanske vojske u listopadu 1944., te konačno zauzimanje Š. Brijega 7. veljače i ubojstvo fratarara i klerika. Na sjednici profesorskog zbora održanoj 30. srpnja 1944., na kojoj je bio nazočan i provincijal dr. fra Leo Petrović, “prefekt sjemeništa o. B. Pandžić predložio je, da se šestoškolci ne primaju u novicijat, jer je stekao uvjerenje, da ni roditelji nijesu za to. Prijedlog primljen jednoglasno.” Upravo je ta odluka gotovo sigurno spasila još nekoliko života, jer su partizani redovito ubijali sve one koji su nosili habite; a ovi učenici 6. razreda koji se nisu obukli preživjeli su upravo zato što nisu imali habita na sebi! Nadalje je odlučeno da se zatraži iseljenje vojske iz zgrada, kako bi se počelo s redovitom nastavom. Za klerike 7. i 8. razreda uređivala se kuća u Crnču i bilo je planirano da tu nastave s predavanjima. Za prehranu se tražila pomoć roditelja đaka, kao i prošle godine.³³ No, od svega se navedenoga ostvarilo malo ili nimalo. Blizina ratnih operacija sve je poremetila, a 7. veljače 1945. partizanske su postrojbe pobile sve one na Širokom Brijegu koji su na sebi nosili franjevački habit.

Pomoćni meštar novaka na Humcu

Fra Borislavov boravak i djelovanje na Širokom Brijegu od 1937. do smrti 1945. godine bio je prekinut odlukom provincijske uprave iz 1939. godine, po kojoj je on bio predviđen za drugoga meštra novaka na Humcu. No, on se tome odlučno odupro, navodeći kao razlog zdravstvene poteškoće. U nastavku nešto opširnije o toj “ aferi”. Dekret o premještanju na Humac poslan je fra Borislavu 28. rujna 1939.³⁴ Odmah po primitku dekreta fra Borislav je pisao upravi Provincije da neće ići na Humac. Kao razlog navodi svoje zdravstveno stanje. Budući da ovdje prvi put saznajemo od koje je bolesti bolovao, taj dio njegova dopisa donosim u prijepisu:

Na prvom mjestu ja ne mogu ići u kor, jer su mi pluća slaba, a imao sam triput porebriću, što dovodi redovito do sušice, kako mi je rekao liječnik toliko puta, osobito, ako se ne budem čuvati. Također mi je rečeno sa strane liječnika, da mnogo ne pjevam.

31 A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu*, sv. III, str. 375, 393-398.

32 A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu*, sv. III, str. 407.

33 A. MARIĆ, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu*, sv. III, str. 408-409.

34 Arhiv Provincije: SP, sv. 128, f. 36.

Uz ove dužnosti morat ću vršiti i ostale kao govoriti pučke mise, ići na bolesnike i slično. U protivnom slučaju reće (*sic*) mi se da ništa ne radim. Znam iz prakse da dispense ostaju samo na papiru i radi toga ih ne tražim. Biti sekundar novički samo umine (?), a ne vršiti ništa ne dozvoljava mi savjest i ponos. Tko hoće neka bude, ja ne mogu. Čega se primim vršit ću do kraja, a ono što neću vršiti ne primam na se. Lakše je biti kapelan i samo kapelanske dužnosti vršiti nego sekundar novički pa oboje.

Čudi se što ne bi mogao neki kapelan, koji je već na Humcu, preuzeti navedenu službu. Čudi se i da prvi meštar fra Mile Leko nema povjerenja ni u koga iz kuće. "Ako fra Mile Leko ne može biti magistar novica, neka se odrekne."³⁵

No, ni provincijal fra Mate Čuturić nije lako popuštao. Odgovorio je kratko: "Za Vaše neuljudno i prkosno pismo od 1. X. t. g. dajemo Vam ukor s napomenom, da se tako ne piše svome Starješini. Pod svetu zapovijed nalažemo Vam, da izvršite naš nalog."³⁶ Na to je uslijedio još tvrdi odgovor fra Borislavov - doista neuobičajen u ondašnjoj komunikaciji prema pretpostavljenima (uz pismo prilaze i liječnički nalaz):

Na Vaše nervozno i bezmilosrdno pismo odgovaram na slijedeći način: nema te sile ljudske, koja će me prisiliti da ubijam sam sebe sa dužnostima, što je protiv prirodnom, Božjem i ljudskom zakonu. Idem na Humac jer Vi to naređujete, a ja moram slušati i raditi protiv vlastite savjesti. U Reguli stoji: Stariji moraju pod teški grijeh brinuti se za slabe i bolesne. A Vi! Nećete da razumite opravdane razloge već nervozno zapovjedate "sub obedientia", iako nema dovoljno razloga za obedienciju.

Ljudi bez vjere razume opravdane uzdahe i boli slabih i bijednih, a Vi uopće ne pazite na razloge. Razgovarao sam ovdje sa kustosom i definatorima. Oni su mi rekli: Vidimo, da ti je teško, ali šta ćemo ti! Opet kažem, ne mogu se primiti dužnosti. Primam toliko, koliko je potrebno dok se svrši rasprava.

Odlučio sam, iako teška srca, tužiti Vas generalu, iako sam mlađi.³⁷

No, provincijal nije odustao od toga da se fra Borislav ipak premjesti na Humac, pa makar bez ikakva zaduženja. O tome je kratko pisao njemu, kao i humačkom gvardijanu: "Prema liječničkom savjetu oslobađamo Fra Borislava Pandžića od svih dužnosti pastorizacije. Isti neka bude samo v a l e t u d i n a r i u s dok ne popravi svoje zdravlje."³⁸

I ipak nije bilo druge, nego poslušati. Fra Borislav već 15. listopada 1939. piše s Humca, te se ispričava provincijalu zbog neprikladnih riječi koje je napisao. Poma-

35 Arhiv Provincije: SP, sv. 128, ff. 61-62.

36 Dopis od 3. listopada 1939. (Arhiv Provincije: SP, sv. 128, f. 63).

37 Dopis od 5. listopada 1939. (Arhiv Provincije: SP, sv. 128, f. 87).

38 Dopisi od 8. listopada 1939. (Arhiv Provincije: SP, sv. 128, ff. 89, 90).

gat će fra Mili Lekić, meštru novaka, koliko mogne. Pisao je generalu Reda, ali “ako dođe upit od generala, pristajem na likvidaciju spora sa svoje strane”. Navodi da ga nitko nije nagovarao na neposluš, niti je on pisao iz neposlušta i prkosa, nego iz osobnog uvjerenja. “Priznajem i žao mi je, da sam mnogo toga napisao, što je za osuditi. Pisao sam to u uzbuđenosti i srdžbi. Čitavo vrijeme bio sam neraspoložen, a nijesam ni jeo ni spavao, kako treba.”³⁹

U Arhivu Provincije nalazi se i prijepis fra Borislavove tužbe na generala Reda fra Leonarda Bella, dakako na latinskom jeziku, kao i odgovor provincijala fra Mate Čturića. Fra Borislav navodi iste razloge koje je naveo i provincijalu. A provincijal piše generalu da je fra Borislava već premjestio na Humac, i to ne za drugoga meštra novaka, nego samo za pomoćnoga, trećega, meštra. Svoj pak dekret ne može opozvati “zbog njegova opiranja koje se ne može opravdati, da se ne bi drugima dao loš primjer” (*propter eius inexcusabilem resistentiam, ne aliis praeberetur malum exemplum*).⁴⁰ Tako je fra Borislav ipak morao na Humac, gdje je ostao devet mjeseci kao pomoćni meštar novaka.

Na kapitulu Provincije u svibnju 1940. godine za novoga je provincijala 14. svibnja izabran dr. fra Krešimir Pandžić - fra Borislavov stric.⁴¹ Već tjedan prije - dakle ne znajući tko će biti novi provincijal - 5. svibnja 1940. fra Borislav je molio da ga se vrati na Široki Brijeg, te da (opet) preuzme tajništvo Gimnazije i službu drugoga prefekta đaka.⁴² Ipak, uprava Provincije imenovala ga je (samo) nastavnikom na Gimnaziji, gdje bi predavao vjeronauk. O tome je dekret izdan 13. srpnja 1940.⁴³ Njegovo imenovanje odobrila je i Banovinska vlast u Splitu 21. rujna 1940.⁴⁴ Od sljedeće godine, 1941., fra Borislav je imenovan i prvim prefektom sjemeništara.⁴⁵

Njegovi đaci i gojenci o njemu

Na okruglim stolovima i simpoziju koje je 1993. godine organizirao ondašnji širokobriješki gvardijan fra Jozo Zovko brojni su se bivši đaci širokobriješke gimnazije prisjetili svojih profesora i kolega. Osobito su im živa sjećanja bila na svoga meštra i profesora fra Borislava Pandžića. Od brojnih svjedočanstava izdvajam samo neka:

39 Arhiv Provincije: SP, sv. 128, f. 119.

40 Arhiv Provincije: SP, sv. 128, ff. 179, 180.

41 Robert JOLIĆ, *Šematizam Hercegovačke franjevačke provincije 2012. godine*, Mostar, 2012., str. 34.

42 Arhiv Provincije: SP, sv. 130, f. 71.

43 Arhiv Provincije: SP, sv. 130, f. 408.

44 Arhiv Provincije: SP, sv. 131, f. 331.

45 Arhiv Provincije: SP, sv. 134, f. 153.

Fra Ferdo Vlašić: Bio mi je podmeštar u sjemeništu i bio je vrlo zauzet kao takav. Bio je stalno s nama. Pratio nas je i uživao se u odgojnu službu, tako da nam je postao blizak. Ja sam ga osobno volio, jer sam vidio da voli fratarluk i želi da nam pomogne u svim smjerovima. Kao svećenik bio je i pobožan i dobar. Nije izbjegavao društvo, rado je s nama bio. Možda i iz svojih odgojnih razloga. Kao podmeštar, za ono doba, bio je stvarno dorastao toj službi. Nije bio nekih posebnih sposobnosti. Poslije je predavao vjeronauk. Bio je čovjek dobra duha i prirode. Dobar - i kao čovjek i kao svećenik.

Ante Vasilj: Predavao mi je vjeronauk. Znam da je bio meštar sjemeništar-cima. Predmet koji je predavao oblikovao je tako da je nama "svećeničkije" izgledao nego drugi profesori. (...).

Fra Umberto Lončar: Bio mi je podmeštar. Bio je izvrstan svećenik, imao je dobro srce. Po noći bi prekrivao đake da se tko ne bi prehladio. Što se tiče predavanja, strogo bi se pripremao za ono što je predavao.

Fra Alojzije Sesar: Profesor mi nije bio, bio mi je meštar više godina. Imam o njemu lijepo mišljenje. Zaista je bio odgojitelj, ali možda ipak malo sitničav. Đake je malo policijski nadzirao, gdje je tko i kako je tko. Odgajao nas je i imao na pravoj savjesti, a ne bilo kako. Rekao bih da je bio malo policijski nastrojen.

Fra Marko Dragičević: Godine 1944. moji su kolege trebali poći u vojsku na 26. prosinca, na Stipandan. On je svakoga posebno doveo u kancelariju i kazao: "Gdje god bili, uvijek pazite da ostanete vjerni Bogu i svome hrvatskom narodu i, naravno, svećeničkom zvanju, za kojim ste pošli. Ako pođete gore, uhvatit će vas Rusi, a ako ostanete ovdje uhvatiti će vas partizani!"

Fra Dobroslav Begić: Bio mi je podmeštar jednu godinu. Kad je fra Dobroslav [Šimović] otišao u bogosloviju, on je ostao prvi magistar i čitavo vrijeme do svoje smrti bio je magistar. Poznam ga dobro i puno zgodica vezano je s njim. Bio je dosta vezan s nama. (...). Što je god bilo vezano za njega, bilo je pozitivno i odgojno, od šetnje do rada. Učio nas je i lijepom ponašanju: kako se ophodi sa starijim, kako stati, kako se vladati. Njemu mogu puno zahvaliti što sam odgojen za svećenika.

Prof. dr. Vinko Jurčić: Predavao mi je vjeronauk dvije godine. I kao svećenik, djelovao je svetački. Bio sam vanjski đak i s nama nije imao puno dodira.

Dragan Mandić: Predavao mi je vjeronauk i bio mi je podmeštar, a meštar je bio fra Dobroslav Šimović. Imao je nad svima nama nadzora i bio nam je kao otac. Ako bi nekog đaka trebao prekoriti, on to nije činio pred svima, nego bi ga pozvao u svoj ured i savjetovao bi ga očinski. Bio je i malo bolehljiv i skrhan zdravlja. Na mene je djelovao kao svećenik malo iznad drugih. (...).

Fra Vinko Dragičević: Kad sam došao ovamo, zapazio sam tiha čovjeka, među onima koji su bili malo bučni. Bio je mršav i ja sam mislio da je bolestan.

Kad sam došao u novicijat, tamo sam ga upoznao i tamo sam vidio da je on veseljak. Kad sam bio ovdje u blizini, na službi, tada sam ga upoznao kao čovjeka koji hoće korisno ispuniti ovaj život. Bio je neumoran u "ispravljanju krivih Drina". Uvijek je htio dokazati zloću grijeha, da bi se čovjek obratio. Htio je dokazati čovjeku što ne valja i da se toga okane, a još je neumorniji bio da čovjeka upućuje pravim putem. Ja nisam imao o njemu dojam da je on baš bio policajac, već da je on htio pomoći da se ide pravim putem.

Ing. Josip Šaravanja: Bio sam na Širokom Brijegu. Od početka do kraja bio mi je fra Borislav Pandžić podmeštar, pa meštar, tako da smo čitavo vrijeme bili skupa. Mogu o njemu reći sve ono najbolje, što ste vi ostali rekli. On nije kažnjavao đake, što je bila rijetkost i kod nekih drugih. On je bio vrlo pravičan. Kad je počeo rat 1941. godine, održao je nama govor i plakao je, jer su se dogodili neki sukobi između Srba i Hrvata. Plakao je, ističući da su to naša braća, da je to užasna sramota da se među sobom tučemo itd. I vidimo da mu se to baš nije dobro vratilo, kako je on dobro mislio. Htio sam posebno naglasiti kao nešto općenito, da su svi oni fratri koji su ostali na Širokom Brijegu bili potpuno nevini. Uopće se nisu bavili politikom. (...). Stvarno su isključivo naučavali Isusovo evanđelje, (...) a kod Pandžića je bilo posebno uočljivo da je stvarno bio dobar i da se samo bavio svojim svećeničkim dužnostima, te da muhi zla nije nanio. Mi smo ga đaci svi voljeli. (...).

Ivan Šimić: Pokojni Borislav bio je nećak pokojnog fra Kreše Pandžića. Krešo mu je bio stric, a Bazilije je od drugog brata Krešina. Svi ti Pandžići vjeruju da je Krešo bio strašno strog. On je najviše progonio svoje bratiće. Da je znao za pet, on nije mogao dobiti više od tri. Pokojni fra Borislav sa mnom je ručavao. Skupa smo jeli na Širokom Brijegu i znam ga dobro. Pazio je na muhu, da ne bi netko nešto pogriješio. Ja sam bio malo živ, pa je uvijek za vrijeme večere mene malo "štopao", tako da se može reći, isto kao što je i fra Krešo bio dobar i plemenit, tako je i fra Borislav bio još plemenitiji i svetiji.⁴⁶

Viktor Novak u svome zlobnom pamfletu protiv Katoličke Crkve *Magnum crimen*, a koji je imao za cilj opravdati nevjerojatna ubojstva tolikih svećenika i drugih crkvenih osoba od strane partizanskih snaga u Drugome svjetskom ratu i poraću, uopće ne spominje ime fra Borislava Pandžića. To jasno pokazuje da on nije imao nikakve veze ne samo s bilo kakvim zločinima, nego da se uopće nije isticao bilo kakvim političkim radom. To mu ipak nije pomoglo da ga partizani ne ubiju! U dokumentu pak koji je sastavila UDB-a Lištica (nove su vlasti u svojoj mržnji na Crkvu i hrvatski narod čak i mjestu i srezu Široki Brijeg dali novo ime Lištica) njegovo se ime navodi s kratkim popratnim tekstom: "Pandžić fra Berislav (*sic*), profesor teologije. Po svom političkom uvjerenju bio je protivnik NOP-a, a i ina-

46 *Svjedočanstva o ubijenoj gimnaziji*, str. 175-180.

če se kao takav nije mnogo isticao. Prilikom oslobođenja Š. Brijega ubijen je od strane naših jedinica.⁴⁷ Ni to što se “nije mnogo isticao” nije mu spasilo glavu. Zanimljivo, nema nikakve vijesti o tome da se on s oružjem u rukama borio protiv partizana, kako o tome do danas piše partizanska propaganda. Činjenica je pak da je, potpuno nevin, ubijen od strane partizanskih jedinica, kao i brojni drugi hercegovački franjevci, i na Širokom Brijegu i na brojnim drugim mjestima.

Borbe i smrt

U završnim borbama za Široki Brijeg 6. i 7. veljače 1945. konačno su nadmoćnije partizanske snage prisilile njemačke i hrvatske postrojbe na povlačenje prema Mostaru. Partizani su u jutarnjim satima 7. veljače ušli u samostanski kompleks, te tamo zatekli franjevce i njihove đake, kao i brojne civile koji su se zbog opasnosti od granata i metaka sklonili u samostanski podrum. Jedan od onih koji se u tome trenutku nalazio u samostanu bio je i fra Borislav Pandžić, prefekt sjemeništaraca. Partizani su ga ubili i spalili u protuzrakoplovnom skloništu na Širokom Brijegu, skupa s jedanaesticom njegove subraće, 7. veljače 1945. Ubijen je u 35. god. života, 17. god. redovništva i 10. god. svećeništva. Tjelesni ostatci počivaju mu u širokobriješkoj crkvi. Iz skloništa su izvađeni 1969., a u crkvu preneseni 1971. godine.⁴⁸

Ne ulazeći ovdje detaljnije u prikaz samih borbi i cjelokupne slike partizanskih zločina nad franjevcima,⁴⁹ radije donosim svjedočanstva iz prve ruke onih koji su preživjeli, te vidjeli svojim očima ono što se odnosi na smrt samoga fra Borislava Pandžića, kao i na pronalazak tijela ubijenih i spaljenih fratara u protuzrakoplovnom skloništu u samostanskom dvorištu.

Sjemeništarac Frano Dragičević, kasnije fra Marko, koji je bio čitavo vrijeme borbi na Š. Brijegu, a sklonio se bio u samostanski podrum s brojnim drugim osobama, ovako je opisao trenutke zauzimanja samostana po partizanima:

Čitavi je dan bila žestoka borba. Nije se dalo oka otvoriti. Govorilo se o gorenju gimnazije. Zaista se bila zapalila, ali to su bili samo tu i tamo neki dimovi, posebno sa sjeverne strane. O tome nas je obavijestio pokojni fra Melhior [Prlič, brat laik]. Gimnaziju smo uspjeli ugasiti i bilo nam je

47 *Istoriijat klera sreza Lištica*, 1953., str. 10. Kopija se nalazi u Arhivu Vicepostulature.

48 A. NIKIĆ, *Hercegovački franjevački mučenici*, str. 167-168; J. TOMAŠEVIĆ-KOŠKA, *Istina o ubijenoj gimnaziji*, str. 132-136; A. NIKIĆ, *Događajnica BiH*, str. 625; A. MARIĆ, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, str. 30; A. BAKOVIĆ, *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*, str. 493-494; Č. MAJIĆ, *U nebo zagledani*, str. 159-161; *HFBL*, str. 426; R. JOLIĆ, *Leksikon hercegovačkih franjevaca*, II. izd., str. 320.

49 Opširnije o tome vidi ovdje, str. 107-110, 400-401, 650-659.

drago. Fra Melhior se ponovno vratio dolje u mlinicu, a ja sam se vratio svojim kolegama-klericima, u podrum. Ujutro na 7. veljače, oko 10 sati, ide jedan partizan s pištoljem i pokojni fra Borislav veli: “Eno ih, poštenja mi!” Izišao je da im otvori vrata. Druge smo čuli kako odozgor galame: “Ura, ura!” I došli su na Brijeg. Njihov odnos prema nama bio je ovakav: meštar, pokojni fra Borislav, došao je dolje i rekao nam: “Izidite. Došli su partizani!” Kad smo mi izišli iz podruma, jedan je partizan donio Pavelićevu sliku da je zgazimo, ali mi nismo htjeli. Uveli su nas u zbornicu i tu je počelo izživljavanje nad nama. Sjećam se jednoga oficira koji se onako smijuljio prema nama i pomalo nas dražio svojim riječima, a profesori su mu kazali da su ih napadali, da su ih vrijeđali. “U vašim redovima ima i naših đaka. Dovedite ih ovdje pa ćemo se suočiti, pa ćemo vidjeti jesmo li krivi ili nismo!”⁵⁰

Nakon toga su fratri izvođeni jedan po jedan iz zbornice i ubijani metkom u potiljak, te potom ubačeni u sklonište u samostanskom dvorištu. Nema izravnih svjedoka, osim samih ubojica, jer je svima bilo najstrože zabranjeno izlaziti iz samostana. Svi koji su bili u habitu ubijeni su, njih 12: staraca, profesora, odgojitelja, kapelana i klerika, to jest sjemeništara 7. razreda koji su već bili završili novicijat i stoga su posljednja dva razreda gimnazije pohađali u habitima. Nije bilo nikakva ispitivanja, čak nisu pitali ni za ime i prezime; svi koji su na sebi nosili habit, bili su ubijeni. Tako je brat laik fra Božidar Martinac čitavo vrijeme bio tu, ali je ostao živ jer nije nosio habit. Zapravo je 1935. godine bio otpušten iz zajednice, pa zato nije nosio habit, ali je od svih smatran članom zajednice, pa je čitavo vrijeme boravio u samostanu. Umro je prirodnom smrću 1961. godine i pokopan u franjevačku grobnicu na groblju Mekovac na Širokom Brijegu.⁵¹ Dakle, ne samo da nije bilo suđenja, nego nije bilo čak niti uzimanja osnovnih podataka od bilo koga.

Nekoliko je svjedoka (u to vrijeme đaka) kasnije opisivalo prizor viđenoga u protuzrakoplovnom skloništu. Drago Šušak: “Dva do tri dana nakon zauzeća gimnazijskog kompleksa sišao sam niz stube fratarskog protuavionskog skloništa s još nekim ženama. Nekoliko metara od ulaza u sklonište vidio sam skvrčena izgorjela tijela. Ne sjećam se koliko njih jer taj prizor nisam mogao gledati.” *Umberto Lončar*: “Sedmog kolovoza 1945. amnestiran napustio sam partizanski zatvor, te sam 26. kolovoza došao na Široki Brijeg. Zatekao sam sve devastirano. (...) zaprepastio sam se kada sam tamo ušao [u sklonište]. Fra Arkandelova glava na jednom ja-stučiću, a dolje sav izgorio. Fra Borislavljevo tijelo izgorjelo dok mu je jedna ruka neizgorjela i u njoj drži brečvar. Drugi su spaljeni...” *Fra Hadrijan Sivrić*: “(...)”. Svaki je fratar ubijen iz pištolja (ili puške). Otvor svakome na čelu je manji nego

50 *Svjedočanstva o ubijenoj gimnaziji*, str. 222-223.

51 R. JOLIĆ, *Leksikon hercegovačkih franjevac*, II. izd., str. 267-268.

na zatiljku. Kod svakoga je otvor na istom mjestu ulazio i izlazio, što upućuje da je to sve rađeno iz neposredne blizine (...).⁵²

Slijede još tri svjedočanstva preživjelih đaka:

Fra Umberto Lončar: Meni je pokojni fra Mirko Ćosić pričao ovako: “Na Veliku Gospu izjutra, koje godine ne znam točno, pokojneg fra Tadije Kožula sestra, djevojka, došla je i otvorila sklonište.” Fra Mirko je tamo ušao i kaže: “Fra Arkandelova glava stoji na jednom jastučiću. Dolje je izgorio, ali glava je čitava. Fra Borislav Pandžić je izgorio dolje, a drži brevijar u ruci. Drugi su spaljeni. Uzeo sam aparat i to sam uslikao.” A poslije je to on skicirao i dao u Provincijalat.

Fra Marko Dragičević: Ja sam čuo drugu inačicu. Naime, da je on ležao u onoj sobi nauznak, ruka mu je uz zatiljak. Kod njega je ležao jedan drugi, koga nisu mogli razaznati. Je li to bio fra Tadija ili fra Dobroslav? A fra Borislav je ležao u stubištu. Naš Toša [fra Božidar Martinac, brat laik] je pričao da mu se slila krv iz srca dolje u cipele, koje je on izuo, oprao i nosio. Pitao sam ga: “Zašto, Toša, to nisi ostavio?” Rekao mi je: “Ja dragi, nije se imalo šta nositi.” To je jedna pojedinost. Dakle, ova su trojica napose, a ovih devet je spaljeno.

Ivan (Žan) Bubalo: Kad se kaže spaljeni su u skloništu, dobro je znati da je sklonište imalo dva otvora. Mi koji smo došli iz mlinice, došli smo ispred gimnazije pokraj sjemeništa, pokraj radionice s južne strane samostana. Mi smo vidjeli gdje gori vatra, to jest vidjeli smo kako se iz skloništa dimi. Nismo znali što je, u nosu smo oćutjeli da miriše. Mislili smo da vojska peče pajceke, moj nos je ćutio taj miris.⁵³

Tako je fra Borislav završio svoj mladi život - reklo bi se, kako i priliči: mučenički, ubijen *in odium fidei*, u franjevačkom habitu, držeći brevijar u ruci do smrti, i nakon smrti. Ni ubojice nakon njegove smrti nisu na njem našli nikakve osobite krivice, osim da je bio neprijatelj bezbožnog komunizma. Uvjeren sam da u vječnosti i sada moli nebeski “časoslov”, u svijetu u kojem nema vremena i u kojem oni koji su do kraja ostali Božji slave Boga bez prestanka u blaženju slavi uskrsnuća.

Dr. fra Robert Jolić

52 Podatci prema: J. TOMAŠEVIĆ-KOŠKA, *Istina o ubijenoj gimnaziji*, str. 204-205.

53 *Svjedočanstva o ubijenoj gimnaziji*, str. 99, 178-179.

KRVLJU OPEČAĆENI ZA NEBO

Životopisi šezdeset šestorice hercegovačkih franjevaca
ubijenih u Drugom svjetskom ratu i poraću

Priredio:
dr. fra Robert Jolić

Mostar, 2025.